

Teresa Zielińska

(Archiwum Główne Akt Dawnych)

ARCHIWUM ROSKIE W ARCHIWUM GŁÓWNYM AKT DAWNYCH W WARSZAWIE*

Dzieje zespołu

Archiwum Roskie powstało i rozwijało się jako spuścizna archiwalna przedstawicieli trzech rodów: Sapiehów, Branickich h. Gryf i Potockich h. Piława. Punktem wyjścia powstającego latyfundium, a tym samym funkcjonującego w nim archiwum, był majątek zgromadzony przez Józefa Franciszka Sapiechę h. Lis, podskarbiego nadwornego litewskiego (zm. 1744) i jego żonę Krystynę z Branickich h. Gryf

* Ostatnią pracą archiwalną śp. prof. Teresy Zielińskiej (1929–2010) było opracowanie bardzo cennego, skomplikowanego i dużego pod względem rozmiarów zespołu znanego pod nazwą Archiwum Roskie. Prace nad nim rozpoczęła jeszcze w latach 70. XX w., ale były one prowadzone z licznymi przerwami spowodowanymi innymi obowiązkami służbowymi. W ich wyniku powstały inwentarze Zbioru Aleksandra Czołowskiego, Archiwum Radziwiłłów (dział X, Papiery Flemmingów) i Archiwum Potockich z Łańcuta (Korespondencja). Choroba, a następnie śmierć, uniemożliwiły Jej zakończenie pracy, którą sama uważała za najważniejsze archiwalne wyzwanie swojego życia. Faktycznie zakończyła opracowywanie podstawowej części zespołu, czyli akt rodzinno-majątkowych i administracyjno-gospodarczych roskiego latyfundium, w znacznym stopniu zaawansowane były jej prace nad aktami publicznymi i wojskowymi. Pani Profesor kilkakrotnie dzieliła się z koleżankami i kolegami z AGAD swymi przemyśleniami na temat Archiwum Roskiego. Niestety nie zdążyła nic na ten temat opublikować drukiem. Jeszcze w latach 70. XX w. napisała, liczący 30 stron maszynopisu, tekst poświęcony latyfundium i jego archiwum. Obecnie przechowywany jest on w AGAD w Jej spuściźnie. Kilka lat temu Pani Profesor przedstawiła swoje rozważania na temat Archiwum Roskiego na zebraniu naukowym odbytym w AGAD. Także tekst tego wystąpienia zachował się w postaci maszynopisu. Jest to, co prawda, tylko suchy zarys, który przez prelegentkę został bardzo wydatnie wzbogacony licznymi dodatkami niezawartymi na piśmie, niemniej stanowi on w chwili obecnej najlepszy materiał mogący być przewodnikiem po zasadniczej części Archiwum Roskiego. W przypadku, gdyby starszy tekst poświęcony temu zagadnieniu został opublikowany od razu w latach 70. XX w., niewątpliwie stałby się wówczas wydarzeniem w światku archiwistów i historyków. Oddawał on jednak stan wiedzy Autorki sprzed podjęcia podstawowych prac inwentaryzacyjnych, dlatego — znając Jej skrupulatność odnośnie do własnej twórczości — zdecydowaliśmy się udostępnić czytelnikom tekst późniejszy. Wprawdzie z punktu widzenia pracy archiwisty i historyka jest on mniej interesujący, ale za to zawiera bardziej aktualne informacje. W ostatniej części rozprawy, omawiającej metody opracowania archiwum dóbr Roś, stanowiącego część Archiwum Roskiego, Autorka przedstawiła problemy, z którymi borykała się w trakcie

(zm. 1761). Dobra Józefa, odziedziczone po rodzicach, to przede wszystkim Boćki w woj. podlaskim oraz Trościanica i Turów w woj. brzeskim. Krystyna Sapieżyna wniosła dobra Roś w woj. nowogródzkim, odziedziczone po Hlebowiczach. Jedyną spadkobierczynią tej pary, Teresa (zm. 1777), od roku 1752 żona Joachima Potockiego (zm. 1791), podczaszego litewskiego, odziedziczyła po niej wszystkie wspomniane majątki. Joachim Potocki wniósł dobra Murachwę i starostwo trembowelskie, położone w województwie braclawskim. Joachim i Teresa Sapiehowie, już jako małżonkowie, dokupili Kruhel i Telatycze, dwa klucze w woj. brzeskim. Po śmierci Teresy Potockiej pozostałe po niej majątki zostały podzielone w 1778 r. między jej dwie córki (Joachim zrzekł się dożywocia) — młodsza Joanna, żona Jana Potockiego, starosty kaniowskiego odziedziczyła dobra Trościanicę, Pratulinię i Turów. Od tego momentu akta tych dwojga Potockich i ich posiadłości znikają z Archiwum Roskiego, pozostają w nim natomiast akta starszej córki Teresy i Joachima, Krystyny Potockiej (zm. 1786), od roku 1773 żony Franciszka Piotra Potockiego, starosty szczyrckiego, która otrzymała Boćki i Roś. W przyszłości jej potomstwo należeć będzie do spadkobierców jej wuja — Jana Klemensa Branickiego, kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego, zmarłego bezpotomnie w 1771 r. Obie te Potockie już nie żyły, kiedy spadkobiercy ich ciotecznego dziadka, Jana Klemensa Branickiego, przejęli resztę spadku po nim, dotąd objętego dożywociem wdowy po nim, Izabeli z Poniatowskich (zm. 1808). Synom Teresy Potockiej przypadł z tego spadku m.in. Tykocin z przynależnościami.

Zawartość Archiwum Roskiego

Archiwum Roskie składa się z czterech części: akt osobisto–rodziny i majątkowo–prawnych, akt charakteru publicznego, militariów oraz korespondencji. Łącznie zespół zawiera materiały wytworzone w latach 1372–1911, o łącznym rozmiarze 8126 j.a., 52 mb. Poniżej podano charakterystykę ich zawartości.

I. Akta osobisto–rodzinne oraz majątkowe i gospodarcze; około 33 mb. z okresu XVI–XX w. Jest to spuścizna archiwalna Sapiehów (z linii czerejskiej), głównie Józefa Franciszka Sapiehy (zm. 1744) i jego żony Krystyny z Branickich, oraz Branickich h. Gryf, głównie Jana Klemensa Branickiego (zm. 1771) i jego żony Izabeli z Poniatowskich (zm. 1808), a także Potockich h. Pilawa, w tym głównie Joachima Potockiego (zm. 1791) i jego żony Teresy z Sapiehów (zm. 1777), ich zięcia Franciszka Piotra, pochodzącego z innej linii Potockich (zm. 1826), żonatego z ich córką Krystyną (zm. 1789), a następnie synów tej pary: Feliksa (zm. 1811) żonatego z Marianną Czartoryską, i potomstwa tych ostatnich, ale głównie ich wnuka, Stefana Potockiego (zm. 1910), ordynata roskiego, który zmarł bezpotomnie, a majątek zapisał potomstwu swej siostry Jadwigi z Potockich Branickiej h. Korczak — Ksaweremu i Adamowi Branickim.

Zgromadzone w zespole akta majątkowe i gospodarcze odnoszą się do posiadłości wymienionych rodzin, wśród których zachowały się zwłaszcza akta dóbr podlaskich: Bocięk, Tykocina i Białegostoku, a z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego: Trościanicy, Turowa i Pratulina, przede wszystkim zaś Rosi.

opracowywania tej części zespołu. Redakcja pozostawiła generalnie tekst w formie zastanej, wprowadzając jedynie niezbędne poprawki, jak rozwiązanie części skrótów, szczególnie imion własnych. Pewna oschłość stylu wynika z roboczego charakteru tekstu, w co jednak nie chcieliśmy ingerować. Artykuł przygotował do druku Jarosław Zawadzki.

Omawiana część Archiwum Roskiego zawiera ponadto nieco akt rodzin w różny sposób powiązanych ze wspomnianymi „rodzinami wiodącymi”, w tym zwłaszcza stosunkowo dobrze zachował się fragment archiwum Słuszków i Podbereskich z XVI–XVIII w., odziedziczonego przez Potockich.

Na koniec omawianego działu dołączono akta królewszczyzn, które znajdowały się w rękach tych rodzin, głównie Branickich, w tym zwłaszcza starostwa i leśnictwa bielskiego, oraz starostw knyszyńskiego i kaniowskiego.

II. Akta charakteru publicznego; około 1,80 mb., z XVII–XIX w.

Stanowią one niewielki fragment zapewne niegdyś bogatych zbiorów. Na szczególną uwagę zasługują materiały dotyczące Sejmu Wielkiego zebrane przez Józefa Weysenhoffa, posła na ten sejm. Drobne, ale cenne, są tutaj także lauda sejmikowe, taryfy podatkowe oraz gazetki pisane.

III. Militaria; około 3,50 mb. z XVII i XVIII w.

Dział ten został wyodrębniony z uwagi na swą specyfikę wojskową. Są to akta działalności publicznej, głównie Jana Klemensa Branickiego, pełniącego funkcję hetmana, najpierw polnego, a potem wielkiego koronnego, a także generała artylerii koronnej. Zachowały się też fragmenty akt chorągwi petyhorskiej dowodzonej najpierw przez Franciszka Stefana Sapiechę, a potem jego syna Józefa. Akta te dotyczą głównie wojsk komputowych koronnych oraz niektórych jednostek autoramentu polskiego i cudzoziemskiego, a także garnizonów, cekhauzów, milicji ordynacji ostrogskiej i wojska nadwornego Branickich.

IV. Korespondencja zawiera listy z okresu od XVII do XIX w. (o rozmiarze 14,30 mb.) pisane do wszystkich wymienionych rodzin, a ponadto do części ich oficjalistów, plenipotentów i innych osób z nimi powiązanych.

Z wymienionych powyżej grup wchodzących w skład zespołu tylko dział IV, „Korespondencja”, ma katalogi, na podstawie których mogą być udostępniane akta. Natomiast działy II („Publica”) i III („Militaria”) mają jedynie niepełne pomoce, opracowane w formie brulionowej (brudnopisu).

Z materiałów tworzących dział I opracowano inwentarz akt osobisto-rodzinnych oraz majątkowych i gospodarczych trzech rodzin głównych twórców Archiwum Roskiego (Sapiehów, Branickich i Potockich), a ponadto inwentarz akt ich dóbr prywatnych. W ramach tego opracowania znajduje się m.in. archiwum dóbr Roś, które jest przedmiotem dalszych rozważań.

Akta osobisto-rodzinne, majątkowe i gospodarcze:

Sapiehowie, XVII–XVIII w., pozycje inwentarza: 1–28. Zawartość: dokumenty przodków Józefa Sapiechy, podskarbiego nadwornego litewskiego (zm. 1744), w tym przywileje z XVI w. (falsyfikaty). Akta z lat 1669–1700 Stefana Franciszka Sapiechy, koniuszego litewskiego, oraz jego żony Anny z Lubomirskich 2.v. Radziwiłłowej, rodziców Józefa Franciszka, podskarbiego nadwornego litewskiego. Akta dzieci Stefana Franciszka i Anny Sapiehów (w tym akta wspólne z lat 1702 i 1722), akta braci podskarbiego Józefa Franciszka: Jana Kazimierza, starosty bobrujskiego (z lat 1709–1721), Piotra Pawła, wojewody smoleńskiego, syna tego ostatniego (z lat 1752–1756, 1773, 1777), Jerzego Felicjana, drugiego brata podskarbiego Józefa Franciszka, a właściwie akta procesów o spadek po nim z 1746 i 1751 r. oraz akta spraw majątkowych jego siostry, Izabeli Franciszki Sapieżanki, rozwiedzionej z feldmarszałkiem J. K. Flemmingiem, z lat 1719–1764. Akta Józefa Franciszka Sapiechy (zm. 1744) i jego żony Krystyny z Branickich (zm. 1761), w tym: akta

działalności publicznej Józefa, sprawy zobowiązań finansowych Józefa i Krystyny, drobne akta procesów o odzyskanie kosztowności złożonych na przechowanie, sprawy dworu Sapiechów — dworzan, oficjalistów i służby, wydatków na potrzeby dworu i osobiste Sapiechów z lat 1704–1761.

Braniccy h. Gryf, XVI–XVIII w., pozycje inwentarza: 29–122. Zawartość: akta przodków Jana Klemensa Branickiego (zm. 1771), kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego. Zobowiązania finansowe i akta procesów Stanisława Branickiego (zm. 1620) i Jana Klemensa Branickiego (zm. 1673), marszałka nadwornego koronnego, oraz jego żony Katarzyny Aleksandry z Czarnieckich (zm. 1698). Akta z lat 1606, 1609, 1662–1714. Akta z lat 1683–1724 rodziców Jana Klemensa Branickiego, kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego: Stefana Branickiego (zm. 1709), wojewody podlaskiego, i jego żony Katarzyny S. z Radziwiłłów (zm. 1720) dotyczące ich małżeństwa, spłaty posagu, sprawy działalności publicznej Stefana, różnych zobowiązań finansowych oraz spraw gospodarczych, głównie handlu słuwnego z dóbr oraz utrzymania dworu. Akta Jana Klemensa Branickiego (zm. 1771) i jego żony Izabeli z Poniatowskich (zm. 1808) z lat 1718–1809. Sprawy osobiste, działalność publiczna, zobowiązania finansowe. Sprawy gospodarczo-administracyjne dotyczące całości dóbr. Zestawienia przychodów i rozchodów, spłaty podatków, handlu słuwnego z Gdańskiem i Królewcem. Akta oficjalistów i patronów zajmujących się sprawami generalnymi dóbr, a także zarządzających dworem i prowadzących sprawy osobiste państwa (sekretarze). Zaopatrzenie i usługi na rzecz dworu i osobiście Branickich. Postępowanie spadkowe po śmierci Jana Klemensa Branickiego i Izabeli Branickiej.

Potoccy h. Pilawa, XVII–XX w., pozycje inwentarza: 123–292. Zawartość: Akta krewnych Józefa Potockiego, kasztelana lwowskiego (zm. 1764) oraz jego żon, głównie sprawy rodzinne i majątkowe; szczątki akt Pelagii z Potockich (zm. ok. 1795) z lat 1688–1786. Akta Joachima Potockiego (zm. 1791), podczaszego litewskiego i jego żon, głównie Teresy z Sapiechów (zm. 1777) z lat 1738–800. Sprawy osobiste i rodzinne dotyczące spłaty posagu Teresy i spraw spadkowych, różne zobowiązania finansowe i procesy o spłatę długów, sprawy gospodarczo-administracyjne, w tym dotyczące handlu słuwnego i zaopatrzenia dworu. Akta z lat 1720–1805 synów i córek Józefa Potockiego, kasztelana lwowskiego, w tym Jana Potockiego, starosty kaniowskiego, żonatego z Joanną Potocką, córką Joachima. Akta z lat 1748–1812 Franciszka Piotra Potockiego, syna Józefa, żonatego z Krystyną Potocką, córką Joachima. Akta osobiste i rodzinne oraz działalności publicznej prowadzonej na stanowisku posła do Turcji, sprawy majątkowe, w tym zwłaszcza zobowiązania finansowe. Akta handlu słuwnego i funkcjonowania dworu. Sprawy wspólne głównie spadkowe synów Franciszka Piotra i Krystyny Potockich. Akta z lat 1752 i 1777–1873 Feliksa Potockiego (zm. 1811), syna Franciszka Piotra Potockiego, oraz jego żony, Aleksandry Zofii z Paców 2.v. Niesiołowskiej. Papiery osobiste, zobowiązania finansowe, akta plenipotentów i innych oficjalistów dotyczące utrzymania dworu, akta postępowania spadkowego po śmierci Feliksa, opieki nad jego potomstwem, spadku po jego córce Izabeli, procesów o spadek między Zofią Niesiołowską a Janem Alojzym Potockim. Akta z lat 1795–1871 Jana Alojzego Potockiego, syna Franciszka Piotra Potockiego, jego żony Marianny z Czartoryskich oraz potomstwa, głównie syna Hermana i jego żony, Antoniny z Mokronowskich. Akta małżeństwa Jana Alojzego z Marianną oraz akta dotyczące ich rozvodu; zobowiązania finansowe, sprawy plenipotentów i innych oficjalistów, sprawy dworu

jego organizacji i zaopatrzenia. Papiery córek Jana Alojzego — Leonii Potockiej i Joanny, żony Ludwika E. de Fleury. Drobne akta osobiste Józefa i Hermana, synów Jana Alojzego oraz Antoniny, żony Hermana. Akta z lat 1825 i 1854–1910 Stefana Potockiego, syna Hermana (1823–1910); sprawy osobiste, m.in. dotyczące leczenia, zeszyty szkolne, notatki i materiały kolekcjonerskie, rękopiśmienne teksty przekładów na język francuski różnych prac o tematyce historycznej w języku polskim oraz tekstów francuskich i niemieckich na język polski. Akta procesów w sprawach spadkowych i materiały dotyczące lokat kapitałów.

Akta prywatnych dóbr Sapiehów, Branickich i Potockich. Sprawy majątkowe i gospodarcze, XVI–XX w., pozycje inwentarza: 293–1028. Zawartość:

Położenie i nazwa dóbr	Pozycje w inwentarzu archiwalnym
Dobra w Małopolsce	
Województwo sandomierskie	
Gowarczów	293–297
Słaboszewice	298–307
Klempie	308
Idzikowice (Idzikowicze)	309
Laskówka, Chorążec	310
Wrzeszczów	311
Województwo krakowskie	
Branice i Ruszcza	312
Kraków, kamienica	313
Województwo krakowskie i lubelskie	
Wałowice	314
Dobra na Rusi Czerwonej, Wołyniu, Podolu i Ukrainie	
Województwo ruskie	
Rybotycze i Głowów (Głogów)	315
Tyczyn	316–317
Dmitrowice	318
Lwów, różne nieruchomości	319
Buczacz	320–327
Monasterzyska	328–329
Zarycz (Baryż)	330
Jeziorka i Kremidowa	331
Województwo wołyńskie	
Horodyszcze	332
Województwo podolskie	
Myszków, Myszkorzów (Eliaszówka)	333
„Sukcesja czuryłowska”	334
Województwo braclawskie	
Murachwa (Morachwa)	335–343
Województwo kijowskie	
Bililówka (Białołówka)	344–347
Dobra na Mazowszu	
Województwo rawskie	
Secemin (Socemin)	355–357

Położenie i nazwa dóbr	Pozycje w inwentarzu archiwalnym
Województwo mazowieckie	
Wiązowna (Wiązowno)	348–351
Mińsk	352–354
Tarchomin	358
Warszawa — pałac przy ul. Długiej (nr 550)	359
Warszawa — pałac przy ul. Podwale (nr 497)	360
Warszawa — pałac przy ul. Podwale (nr 482)	361
Warszawa — pałac przy ul. Miodowej (488?)	362
Warszawa — dworek na Pradze	363
Warszawa — posesje bliżej nieokreślone	364–366
Dobra na Podlasiu	
Województwo podlaskie	
Tykocin — sprawy majątkowo–prawne	367–393
wyodrębnione jednostki prawne: miasto, kościoły i klasztory, „Alumnat”	394–408
gmina żydowska	408
sprawy administracyjno–gospodarcze dóbr: poddani, włościanie, bojarzy	409–410
sprawy administracyjno–gospodarcze dóbr: inwentarze zamku i arsenału w Tykocinie oraz poszczególnych folwarków	411–416
sprawy administracyjno–gospodarcze dóbr: dzierżawy folwarków, gruntów, austerii, browarów, ogrodów, szyperii i magazynu	417–419
sprawy administracyjno–gospodarcze dóbr: procesy o młyny	420–421
sprawy administracyjno–gospodarcze dóbr: lasy	422
sprawy administracyjno–gospodarcze dóbr: podatki i świadczenia na wojsko	423
sprawy administracyjno–gospodarcze dóbr: oficjaliści w dobrach	424
sprawy administracyjno–gospodarcze dóbr: pisma władz pruskich	425
sprawy administracyjno–gospodarcze dóbr: przychód i rozchód w gotówce i w naturze, Kasa Dominialna	426–427
sprawy administracyjno–gospodarcze dóbr: robocizna pańszczyzn i najemna	428–430
sprawy administracyjno–gospodarcze dóbr: propinacja	431–433
sprawy administracyjno–gospodarcze dóbr: kasa klucza zakątkowskiego	434–440
sprawy administracyjno–gospodarcze dóbr: pomnik Stefana Czarnieckiego	441
Boćki, powiat bielski i brański	
spisy archiwum	442–444
tytuły prawne, różne sprawy majątkowe	445–464
wyodrębnione na terenie dóbr jednostki prawne: miasto, kościoły rzymsko– i greckokatolicki, gmina żydowska, Sąd Okręgowy w Boćkach i w Bielsku, „Polizei Magistrat”	465–497
sprawy administracyjno–gospodarcze dóbr: poddani, włościanie	498–500

Polozenie i nazwa dóbr	Pozycje w inwentarzu archiwalnym
sprawy administracyjno-gospodarcze dóbr: lustracje, rewizje, inwentarze dóbr	501-502
sprawy administracyjno-gospodarcze dóbr: dzierżawy całych dóbr lub ich części oraz poszczególnych obiektów	503-506
sprawy administracyjno-gospodarcze dóbr: propinacja	507-513
sprawy administracyjno-gospodarcze dóbr: handel splotny	514-515
sprawy administracyjno-gospodarcze dóbr: lasy	516-518
sprawy administracyjno-gospodarcze dóbr: podatki i świadczenia na wojsko	519-523
sprawy administracyjno-gospodarcze dóbr: oficjaliści i służba dworska	524
sprawy administracyjno-gospodarcze dóbr: instrukcje i kontrakty administracji dóbr	525-526
sprawy administracyjno-gospodarcze dóbr: korespondencja z władzami państwowymi i samorządowymi	527-536
sprawy administracyjno-gospodarcze dóbr: pałac, spisy ruchomości, budowa i przebudowa pałacu oraz kościoła i klasztoru Reformatów	534-535
sprawy administracyjno-gospodarcze dóbr: przychód i rozchód w gotówce i naturze, rachunki, rewizje, rozliczenia	536-587
sprawy administracyjno-gospodarcze dóbr: raporty ekonomiczne i dyspozycyjne niedzielne dla oficjalistów	588-596
sprawy administracyjno-gospodarcze dóbr: ludność w dobrach (miasto Boćki i wsie), spisy, rewizje, wykazy dochodów z pracy i świadczeń ludności	597-607
sprawy administracyjno-gospodarcze dóbr: dwór i służba dworska, rachunki	608-610
sprawy administracyjno-gospodarcze dóbr: obrót pieniężny, księgi rachunkowe, Kasa Dóbr, Kasa Gruntowa Hrabstwa Boćki, remanenty, raporty	611-623
Białystok, ziemia bielska	
archiwum	624-625
hipoteka dóbr i ich sprzedaż	626-627
wyodrębnione na terenie dóbr jednostki prawne: miasto, kościół i klasztory rzymskokatolickie, kościół greckokatolicki, gmina żydowska	628-634
sprawy gospodarczo-administracyjne dóbr: poddani, włościanie	635
sprawy gospodarczo-administracyjne dóbr: oficjaliści, służdy	636
sprawy gospodarczo-administracyjne dóbr: akcje charytatywne	637
sprawy gospodarczo-administracyjne dóbr: lecznictwo	638
sprawy gospodarczo-administracyjne dóbr: аренда miejska białostocka	639
sprawy gospodarczo-administracyjne dóbr: propinacja	640
sprawy gospodarczo-administracyjne dóbr: Kasa, obrót pieniężny Kasy (Główniej?)	641-642

Położenie i nazwa dóbr	Pozycje w inwentarzu archiwalnym
sprawy gospodarczo-administracyjne dóbr: (Prowent) Obrót w naturze sprawy gospodarczo-administracyjne dóbr: prace budowlano-remontowe sprawy gospodarczo-administracyjne dóbr: pałac, piwnice, stajnie, bażantarnie, zwierzyniec, ogrody — rachunki sprawy gospodarczo-administracyjne dóbr: manufaktura płócienna sprawy gospodarczo-administracyjne dóbr: świadczenia na wojsko, szkody sprawy gospodarczo-administracyjne dóbr: korespondencja z władzami pruskimi Orla, ziemia bielska, dobra — sprawy dzierżawy, podatki i inne drobne	643 644–645 646–650 651 652 653–656 657–658
Gosie Leśnica, ziemia bielska, wieś — akta urodzenia dwóch tamtejszych poddanych Bielsk, miasto, posesje w nim; sprawy hipoteki i praw własności Brześcianka i Łubino (Kościelne), wsie w ziemi bielskiej oraz Lisowo vel Lisów — wieś w ziemi drohickiej. Roszczenia prawne J. Sapielhy do tych wsi z racji zapisów, także dla kościołów Dołubowo vel Dołobów dobra z przyległościami (Smoluchy i inne) w ziemi drohickiej nabyte przez Jana A. Potockiego, prawa do nich jego żony Marianny, akta z okresu przynależności do poprzednich właścicieli Łuczka (ziemia drohicka?), wieś — sprawa rozliczenia z zastawu przez Sapielę Józefa Szkopy (ziemia drohicka), wieś — rozliczenie z dzierżawy wsi, wówczas w posiadaniu Jana Klemensa Branickiego	659 660–661 662–663 664–671 672 673
Dobra w Wielkim Księstwie Litewskim	
Województwo brzeskie	
Kruhel Telatycze Trościanica; spis archiwaliów, różne sprawy majątku, dokumentacja gospodarczo-administracyjna, inwentarze, rewizje, spisy poddanych, remanenty i rachunki folwarków Pratulín alias Hornów, spisy archiwaliów, akta miasta, kościołów, gminy żydowskiej, poddanych, akta dotyczące gospodarki w dobrach Łozowica Opole Czemyry i Demenicze Turów w pow. pińskim (po rozbiorach w guberni mińskiej, pow. mozyrskim); sprawy własności i posiadania, miasto Turów, kościół i klasztor, sądownictwo patrymonialne, ludność, w tym poddani i szlachta, inwentarze i rejestry, propinacja, аренда, świadczenia na wojsko, oficjaliści, rozliczenia z ekonomami, rachunki w naturze i w pieniądzu	677–679 680 681–698 699–710 711 712 713 714–732

Położenie i nazwa dóbr	Pozycje w inwentarzu archiwalnym
Województwo mińskie	
Wieniec w pow. mińskim, dobra, częściowo dotyczą też folwarku Chrustów w pow. wałkowyskim, sprawy dotyczące zakupu, dzierżaw i sprzedaży tych dóbr, sprawy miejscowej ludności, browaru i gorzelnii; prace budowlane, rachunkowość	733-747
Województwo trockie	
Choroszcz: sprawy własności dóbr, kościoła i klasztoru w Choroszczy, miasta i gminy żydowskiej, ludności włościańskiej, zakładów wytwórczych i handlu, administracji dóbr; rachunki i inne akta gospodarcze, akta pałacu i parku	749-763
Sobolewo i Dojlidy	764-765
Zabłudów	766
Waliby	767
Grodno, miasto; nieruchomości w nim	768
Gubernia wileńska	
Daukszyszkki, dobra; pow. oszmiański, sprawy własności i posiadania, włościanie i robotnicy najemni, inwentarze, remanenty i inne dotyczące gospodarki w folwarkach	769-776
Województwo nowogródzkie	
Roś, dobra (por. osobny spis poniżej)	777-1027
Niedergruruch dobra w Luzacji (Łużycach), notatka ręką NN z dopiskami Franciszka Piotra Potockiego dotyczącymi dóbr zakupionych u Szemburga (? hr. Schonberg) oraz umowa między wymienionymi Potockimi a jego synem Feliksem, którego ojciec uczynił współwłaścicielem dóbr Niedergruruch, zakupionych u hr. Schonburg	1028

Archiwum dóbr Roś

Dobra rosokie ukształtowały się stopniowo w ciągu XVII w. Około roku 1650 wojewoda smoleński Jerzy Karol Hlebowicz scalił w swym posiadaniu trzy klucze: Roś, Nowosiółki i Zubowszczyznę. Centrum powstałej wówczas włości stała się Roś. W latach około 1681-1687 majątność tę, poszerzoną potem o parę drobnych nabytków, odziedziczyła po Hlebowiczach Katarzyna Scholastyka Sapieżanka (zm. 1720), żona wojewody podlaskiego Stefana Branickiego (zm. 1709). Dobra rosokie odziedziczyła córka tej pary, Krystyna z Branickich (zm. 1761), od roku 1709 żona podskarbiego nadwornego litewskiego Józefa Sapiehy (zm. 1744). Posiadłości te były położone w Wielkim Księstwie Litewskim, w powiecie wolkowyskim województwa nowogródzkiego. W XVIII w. składały się z czterech folwarków: roskiego, skrybowskiego, endrychowskiego i nowosioleckiego (potem występowały jeszcze folwarki: babłowski, zubowski, a także Ciwńszczyzna i Wereszyłowszczyzna) oraz z kilkunastu wsi: Babłów, Ogrodniki, Studzieniec, Nowa, Tankowce, Wierzchnica, Nowosiółki, Krasna, Skrybów, Zahory (Zaorany), Ensrychowce, Szowki, Zubowszczyzna, Rybaki, Dychnowce, Sznytów, Kuchcice i Żenowce. Centrum tych dóbr stanowiła Roś. Był tam kościół parafialny, rezydencja pańska i siedziba administracji dóbr.

Jedyną spadkobierczyni Józefa i Krystyny Sapiehów, ich córka Teresa (zm. 1777), od roku 1752 żona podczaszego litewskiego Joachima Potockiego

(zm. 1791), miała dwie córki, które odziedziczyły jej posiadłości. Na mocy układu działowego z roku 1778 dobra roskie stały się własnością jednej z nich, Krystyny (zm. 1789), od roku 1773 żony Franciszka Piotra Potockiego (zm. 1829). Po śmierci żony rzekł się on przysługującego mu dożywocia na jej dobrach na rzecz synów, Feliksa (zm. 1811) i Jana Alojzego (zm. 1855). Ten ostatni został ostatecznie właścicielem dóbr roskich, by w 1853 r. sprzedać je wnukowi, Stefanowi Potockiemu (1823–1910), synowi Hermana.

Będąc w posiadaniu Stefana Potockiego, dobra roskie przeszły proces uwłaszczenia włościan. Według inwentarza z 1906 r. dobra te, położone w cesarstwie rosyjskim, w powiecie wołkowyskim guberni grodzieńskiej, obejmowały 10 folwarków (Roś, Bobłowo, Nowosiółki, Skrybów, Żeniowca, Szowki, Endrychowce, Zubowszczyzna, Sznytowo i Kościuszki) oraz miasteczko Roś, nadal połączone z siedzibą właściciela. Według urzędowego spisu z 1867 r. majątek ten obejmował 7252 dziesięciny ziem i przynosił 29 768 rubli rocznego dochodu, co stawiało Stefana Potockiego w gronie najbogatszych właścicieli ziemskich w guberni. W 1906 r. uzyskał on zatwierdzenie statusu ordynacji roskiej i — nie pozostawiając dziedzica — zapisał dobra ordynacji potomkom swej siostry, Jadwigi Branickiej. Ostatnim (do II wojny światowej) właścicielem dóbr roskich był Adam Branicki (zm. 1947) z Wilanowa. Według zestawień Wojciecha Roszkowskiego¹ dobra roskie zajmowały wówczas obszar 9510 ha.

Podczas I wojny światowej Archiwum Roskie wywieziono do Rosji. Po rewindykacji zostało złożone w Wilanowie jako wyodrębniona całość, umieszczona w pudłach z napisem „A. Ros.”. Jego inwentarz opracował Alfred Piottuch Kublicki, autor wielu opracowań dotyczących archiwów prywatnych. Niestety przyjęta przez niego metoda inwentaryzacji nie spełniała wymogów stawianych pomocom archiwalnym, dlatego po przejęciu akt podjęto w AGAD prace zmierzające do ponownego opracowania Archiwum Roskiego.

W toku wstępnej segregacji materiałów archiwalnych Archiwum Roskie podzielono na kilka grup, które — po dalszych pracach — zostały zredukowane do niżej wymienionych części składowych. Obecnie Archiwum Dóbr Roś obejmuje archiwalia z okresu od XVI do początków XX w., które zostały uporządkowane i zinwentaryzowane. W inwentarzu Archiwum Roskiego w AGAD stanowią one jednostki o sygnaturach prowizorycznych od nr 777 do 1027. Archiwalia te pogrupowano w następujące części:

- I. Akta dotyczące archiwum dóbr z lat 1635, 1726–1838, 1904.
- II. Dokumentacja praw własności z lat 1534, 1604–1868.
- III. Dokumentacja zadłużeń, zastawów i dzierżaw z lat 1651–1903.
- IV. Akta spraw spornych o granice z lat 1743–1876.
- V. Wyodrębnione na terenie dóbr jednostki prawne: miasto, akta z lat 1682–1890; rzymskokatolicki kościół parafialny w Rosi i kaplica na cmentarzu, akta z lat (1611) 1702–1903; cerkwie greckokatolickie w Rosi, akta z 1756 r.; cerkwie prawosławne w dobrach, akta z lat 1849, 1866–1906; gmina żydowska, akta z lat 1708, 1735–1910.

¹ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1986, s. 361.

- VI. Poddani, włościanie w dobrach, zbiegli z dóbr, zbiegli do dóbr, różne ich sprawy, włościanie po uwłaszczeniu. Akta z lat (1599, 1607) 1727–1830, 1852–1866, 1899.
- VII. Administracja i gospodarka w dobrach — najstarsze formy rachunkowości i sprawozdawczości w dobrach: inwentarz, rewizje, remanenty, rachunki przychodu i rozchodu z lat 1708–1843; oficjaliści — akta ich spraw osobisto-rodzinych oraz dotyczące sprawowania określonych zadań w dobrach, dyspozycje dla oficjalistów, rachunki i rozliczenia z nimi, w tym „Rachunki ekonomiczne”. Akta z lat 1713–1876; raporty administracji dóbr z lat 1905–1907.
- VIII. Kasa, prowent, Kasa Dóbr Roskich, Kasa Generalna, Kasa Gruntowa, „Kasa Sieracka”, Kasa Depozytowa. Rejestry, rachunki z lat 1810–1854. Dowody kasowe z lat 1821–1905. Rachunki Procentu Roskiego częściowo połączone rachunkami gorzelnii w Endrychowcach; akta z lat 1820–1854 (por. też niżej, część IX).
- IX. Różne działy gospodarki: hodowla inwentarza żywego (1872–1888), handel zwierzętami i zbożami (1840, 1876, 1877), propinacja, rachunki z arendarzami (1727–1822, 1857–1900), browar, potem gorzelnia w Endrychowcach (1816, 1857–1904), młyn w Rosi (1814, 1865–1911), upust na rzece Rosi (1899, 1902), cegielnia, smolarnia, wapienia (1871–1895), gospodarka leśna (1867–1697), zakładanie urzędów pocztowo-telefonicznych (1899, 1905), wyposażenie w maszyny rolnicze (1899).
- X. Świadczenia na wojsko, pobór rekruta w latach 1702–1768, 1809–1844, w tym korespondencja z urzędami administracji publicznej z lat 1802–1909, głównie dotycząca świadczeń na rzecz wojska.
— Podatki (1806–1898).
— Ubezpieczenia od ognia (1870–1902).

Archiwum Dóbr Roś stanowi część składową całego Archiwum Roskiego, ściśle z nim powiązaną. W związku z tym wynikły problemy dotyczące przynależności niektórych archiwaliów, które początkowo zaliczyłam do Archiwum Dóbr Roś, a następnie przenieśliśmy do pierwszej części Archiwum Roskiego, zatytułowanej „Akta osobisto-rodzinyne, majątkowe i gospodarcze”. Chodzi tu w szczególności o akta gospodarcze wytworzone w toku zarządzania całymi kompleksami majątkowymi administracyjnie. Z różnych względów łączono np. generalną sprawozdawczość dotyczącą przychodów, rozchodów i dochodów. Tak prowadzono przez jakiś czas rachunki dóbr Józefa i Krystyny z Potockich, położonych na Podlasiu i w Wielkim Księstwie Litewskim (Boćki, Pratulín, Trościanica, Turów), oraz dóbr Słaboszewice w województwie sandomierskim, należących do siostry Józefa, Izabeli Sapieżanki, rozwiedzionej małżonki feldmarszałka J. K. Flemminga, pozostającej pod opieką brata. Na dużą skalę występowało łączenie spraw wszystkich dóbr posiadanych przez Joachima Potockiego, kiedy przebywał przez jakiś czas za granicą z racji swego udziału w konfederacji barskiej. Ulanowski, generalny plenipotent Joachima, zarządzał wówczas nie tylko dobrami jego żony Teresy z Sapiechów, położonymi na Podlasiu i w Wielkim Księstwie Litewskim, ale też posiadłościami Joachima na Ukrainie i Podolu (Murachwa, starostwo trembowelskie). Ponadto zwykle łączono organizację handlu splotnego obejmując jednym zarządem dobra powiązane z racji swej lokalizacji, bądź ze splotu do Królestwa, bądź do Gdańska. Istniały też akta plenipotentów generalnych, którzy zajmowali się całością interesów pańskich. Wszystkie te materiały przeniesiono do akt właścicieli dóbr.

Drugą grupą akt wydzieloną z Archiwum Dóbr Roś są materiały odnoszące się do funkcjonowania dworu pańskiego i jego rezydencji. Składają się na nie opisy rezydencji i ich wyposażenia, rachunki przychodu i rozchodu w naturze i w pieniądzu, przeznaczane na osobiste potrzeby pańskie oraz dworu, akta oficjalistów nadwornych, w tym urzędników wyznaczonych do usług pańskich, np. sekretarzy i służby dworskiej. Wszystkie te materiały dołączono również do części pierwszej Archiwum Roskiego — do działu „Akta osobisto-rodzinne, majątkowe i gospodarcze”.

W toku opracowania zespołu przedmiotem rozważań metodycznych były ponadto źródła określone ówczesnie jako: „inwentarz”, „inwentarz sumaryczny”, „rewizja” czy „remanent”. Pod nazwami tymi występują opisy majątku obejmujące zwykle ewidencję czerpanych z niego dochodów. Inwentarz w pełnej postaci zawiera dane o ludności zamieszkującej wieś i miasteczka, często ze szczegółowymi informacjami o składzie każdej rodziny, jej nadziałach ziemi, inwentarzu żywym oraz różnych formach świadczeń na rzecz dworu. Znajdujemy w nim ponadto opisy folwarków, zabudowy, upraw, wiadomości o inwentarzu żywym i martwym, rozchodach i przychodach w naturze oraz w pieniądzu. Częściej spotyka się jednak skrócone formy inwentarzy vel rewizji, które zawierają wyłącznie informacje o ludności poddańczej i o dochodach czerpanych z jej pracy oraz świadczeń. Z tego powodu wszystkie wspomniane inwentarze i ich warianty zaliczono pierwotnie do działu VI („Poddani i włościanie”), jednak z uwagi, że część tych źródeł zawiera ponadto dane odnoszące się do innych aspektów gospodarki w dobrach, ostatecznie włączono je wszystkie do działu VII „Administracja i gospodarka w dobrach”, traktując je jako najtrwalsze formy ówczesnej sprawozdawczości i rachunkowości. Jest to zresztą zgodne z ustaleniami Ryszarda Łukasika².

Na koniec trzeba zaznaczyć, że w drugiej połowie XIX w. liczne niegdyś dobra Sapiehów, Branickich i Potockich znikają z dokumentacji zawartej w Archiwum Roskim, częściowo z powodu wygaśnięcia tych rodzin, najpierw Sapiehów (oczywiście tylko w linii właścicieli Bociek), potem Branickich. Śmierć Stefana Potockiego, ostatniego męskiego przedstawiciela rodu w linii właścicieli Rosi, stanowi datę zamknięcia Archiwum Roskiego. Stefan Potocki był zresztą właścicielem już tylko dóbr roskich, bo inne posiadłości rozproszyły się wcześniej wskutek licznych działów rodzinnych i sprzedaży.

Teresa Zielińska, The Roskie Archives at the Central Archives of Historical Records in Warsaw

Summary

The Roskie Archive is the archival legacy of three aristocratic families: Sapieha coat of arms (COA) Lis, Branicki COA Gryf and Potocki COA Pilawa. The vast fortune, whose headquarters was at Ros village, located in the former county Vovkavysk (today western Belarus), was formed in the late of 18th century as a result of marriage Krystyna Branicki COA Griffin, Ros village heiress, with Franciszek Sapieha, owner of Bociek village in Podlaskie as well as Trościanica and Turow villages in Brest region. Their daughter, Teresa, married

² R. Łukasik, *Rachunkowość rolna w dawnej Polsce*, Warszawa 1963.

to Joachim Potocki was the heir. Her descendants have inherited a large part of the estate — including Tykocin — after the childless death of Castellan of Cracow and Grand Crown Hetman Jan Klemens Branicki.

The Roskie Archives includes also records of previous owners of the estate: the Families of Słuszek, Chodkiewicz and Hlebowicz. Actually it does not include the last period, when Ros village — already in the 20th century — as a result of family bequest fell into the hands of Branicki Family from Wilanów COA Korczak.

The Roskie Archives is divided into four sections: I. Personal and family records and records of the property and business (16–20 c.), II. Records of a public nature (17–19 c.), III. Militaria (16–18 c.) and IV. Correspondence (18–19 c.).

Elaboration of the Roskie Archive was the last work of an outstanding archivist and historian Prof. Teresa Zielińska (1929–2010).